

PRÓBA CHARAKTERYSTYKI PRZESTRZENI SAKRALNEJ W ISLAMIE SUNNICKIM

*„Istnieje przestrzeń święta,
brzemienna w znaczeniu,
istnieją też inne,
zwyczajne obszary przestrzeni”¹*

Jak konstatuje powyższe motto (słowa M. Eliade) w niniejszym szkicu sięgnięto po definicje *sacrum* tego właśnie religioznawcy, przedstawiając poglądy i rozważania kilku autorów na temat specyfiki przestrzennego *sacrum* dotyczącego „świętych” miast islamu. Mowa o próbach uchwycenia i, w miarę możliwości, zdefiniowania tego aspektu świętości w perspektywie zachodniej myśli i badań. Ponieważ przedstawiono w zarysie kilka koncepcji różnych badaczy, nie ma tu jednolitej i ścisłej podstawy metodologicznej, a sam artykuł ma za zadanie przedstawienie problemów – merytorycznych i metodologicznych – z takimi badaniami związanych. Ze względu na święty charakter Koranu dla wyznawców islamu, tj. oryginalnej Księgi napisanej w świętym języku arabskim, cytaty koraniczne przytaczam w dwóch przekładach, aby unocznić różnice translatoryczne, które dla wielu nie muzułmanów nie istnieją w teologicznym dyskursie z islamem. Również z dydaktycznego powodu zawarto w artykule znaczną

ilość cytatów – co stanowi wyraźne odwołanie do Koranu, jako podstawowego źródła *sacrum* dla muzułmanów.

Islam ma kilka terytoriów, które uważa się za „święte ziemie”, niektóre z nich są miejscami unikalnymi – świętymi tylko dla wyznawców islamu (np. Mekka, Medyna), a inne, są uświęconymi przestrzeniami także dla wyznawców innych konfesji (np. Jerozolima). Publiczna „święta” przestrzeń w islamie ma dla wyznawców jego różnych nurtów inny zakres geograficzny, chociaż każdy muzułmanin uznaje *sacrum* Mekki, Medyny i Jerozolimy. Szyjci posiadają oprócz tych trzech miast-centrów swoje osobliwe święte obszary (np. miasta An-Nadżaf i Karbalę), zaś sufi – nader liczne sanktuaria (np. mauzolea) porozrzucane po terytoriach Azji, Afryki i Europy. „W islamie istnieje jasno zdefiniowana koncepcja świętej geografii

¹ M. Eliade, *Sacrum i profanum*, Warszawa, 1996, s.15–16.
za: M. Sulima, *Miejsca swoje i miejsca obce w przestrzeni domowej w wierzeniach religijnych*, „Architecturae et artibus” 1/2009, s. 67–76.

lub świętych ośrodków, reprezentuje ona różne punkty dostępu do wertykalnej, niczym nieograniczonej komunikacji pomiędzy pierwiastkami boskim i ludzkim².

W niniejszym badaniu podjęto próbę określenia specyfiki *sacrum* tych trzech świętych municypalnych przestrzeni: czy są to miasta święte ze względów religijno-dogmatycznych, czy też mamy do czynienia z antropologicznym uświęceniem tych terytoriów. Praktycznie pominięto ich znaczenie symboliczne i eschatologiczne, bo te są, zdaniem Marii Massi Dakake, w znacznym stopniu zbadane³.

Specjalna natura wymienionych powyżej trzech głównych *polis* islamu, wbrew powszechnym opiniom, nie jest ani jednoznaczna, ani nawet w przybliżeniu terytorialnie autorytatywnie określona w podstawowym tekście świętym tej religii, czyli w Koranie. Kontrowersje pojawiają się także podczas ustalenia wewnętrznych przestrzeni sakralnych tych miast, ich granic, charakteru i przyczyn pochodzenia ich świętości oraz jej wagi. Wiele hadisów stwierdza⁴, iż świętość tych terytoriów wynika z ich relacji z Mahometem, członkami jego rodziny i jego potomkami (w tym – szczególnie dla szyitów – Alidami), jego towarzyszami i prorokami (obu typów). Niekiedy (tamże) padają stwierdzenia, iż Mekka i Medyna

są święte, bo odegrały istotną rolę w historii islamu, za czasów działalności Mahometa, a Jerozolima – także ze względu na działalność tam Jezusa, proroka islamu poprzedzającego Mahometa. Koncepcja świętej geografii lub ośrodków świętych w tutejszych wierzeniach przedislamskich nie była jasno określona, choć pojęcie świętych miejsc (tj. sanktuarium jako schronienia, azylu) było obecne już w kulturze tej epoki. Jak konstatuje Maria Massi Dakake⁵ z George Mason University, święta przestrzeń związana była z świętym czasem – tzn., że święta przestrzeń (np. miasto Mekka, jako odwieczne sanktuarium Arabów) była azylem tylko w określonym okresie czasu, kiedy dokonywano tam pielgrzymek. Jak się wydaje, Koran kontynuuje te staroarabskie tradycje i kultuwuje to samo święte *miejsce*, i święte *czasookresy* przed-muzułmańskich Arabów (np. miesiąc, w którym wykonuje się kanoniczną pielgrzymkę).

Nierzadko spotykamy stwierdzenia takie jak: „Jest regułą ustaloną w Koranie i potwierdzoną w wielu hadisach⁶, iż święte terytoria, włączając w nie miejsce narodzin i miejsce pochówku Proroka, nie mogą zostać skalane bytnością niewiernych⁷”. Następnie autor przytacza koraniczny cytat z sury IX:

„O wy, którzy wierzyacie!

Bałwochwalcy są przecież nieczystością.

Przeto niech nie przybliżają się

do Meczetu świętego po tym roku!”⁸

² M. M. Dakake, *Sacred Land in the Qur'an and Hadith and Its Symbolic and Eschatological Significance*, ed. Society for Scriptural Reasoning, 2011, (online). Dostępne w internecie: <http://jsr.shanti.virginia.edu/vol-10-no-1-august-2011-people-and-places/sacred-land-in-the-quran-and-hadith-and-its-symbolic-and-eschatological-significance>, [dostęp: 21 marca 2015].

³ Por. tamże.

⁴ Lista jest tak obszerna, że najlepiej sięgnąć do skróconego ich wykazu, opublikowanego w egipskim piśmie *Al-Da'wah*, ukazującym się nakładem Uniwersytetu Al-Azhar, nr 1754, s. 55. Dostępna jest także w internecie, np.: <http://islamqa.info/en/11669>, [dostęp: 17 maja 2015].

⁵ Por. M. M. Dakake, *Human Contention and Divine Argument, Faith and Truth in the Qur'anic Story of Abraham, w: Crisis, Call, and Leadership in the Abrahamic Traditions*, ed. P. Ochs, W.S. Johnson Palgrave Macmillan, 2009, s. 193.

⁶ dosł. tradycjach.

⁷ S. M. Zwemer, *Al Haramain. Mecca and Medina*, w: "The Muslim World" 1947, Vol. 37, Iss. 1, s. 7–15.

⁸ *Koran*, 9:28, tł. J. Bielawski, PIW, Warszawa, 1986.

W przekładzie Tarasa-Buczackiego ni-
niejszy *passus* brzmi:

„Wierni! bałwochwalcy są nieczyści,
przed skończeniem roku,
po nawróceniu nie powinni zbliżyć się
do świętego kościoła Mekki”⁹.

Obaj tłumacze podkreślają fakt, iż Ko-
ran nie wspomina o „świętej” Mekce, tyl-
ko o „świętym meczecie” w Mekce, podczas
gdy w oryginale mowa tylko o „świętym
meczecie”. O konsekwencjach tych stwier-
dzeń piszę poniżej.

Analizę rozpoczynamy od zbadania przy-
czyn uznania za „świętą” Jerozolimy, bo jej
status jest, – jak się wydaje, – najmniej zwią-
zany z historią islamu. Miasto to dostało się
pod panowanie muzułmańskie w 638 roku,
czyli po sześciu latach od momentu śmierci
Mahometa. Jerozolima leży w judaistycznej
i chrześcijańskiej Ziemi Świętej, w tym
jej fragmencie, który częściowo pokrywa
się z muzułmańską. W Koranie termin ten
wspomniany jest siedmiokrotnie, głównie
wtedy, kiedy Mojżesz zwraca się do dzieci
Izraela:

„O ludu mój!
Wejdźcie do Ziemi Świętej,
którą Bóg przeznaczył dla was!
I nie wracajcie waszymi śladami,
bo powrócicie jako ci, którzy stracili”¹⁰.

W drugim przekładzie wyimki te brzmią
następująco:

„Wejdźcie do ziemi świętej,
którą Bóg wam przeznaczył,
nie wracajcie się na powrót,
abyście na zgubę waszą, nie natraflili.
Kraj ten, odpowiedzieli Izraelici,
zamieszkały jest przez olbrzymów,
nie wejdziemy tam, póki go zajmować będą,
gdy ustąpią z niego,
wtenczas ich ziemię odziedziczymy”¹¹.

Z kolei w Surze *Prorocy* znajduje się ni-
niejszy akapit:

„Uratowaliśmy jego i Lota,
wprowadzając ich do ziemi,
którą pobłogosławiliśmy dla światów”¹².

Dosyć istotną różnicę powyższego cytatu
zawiera tłumaczenie Buczackiego:

„Wybawiłem Abrahama i Lota,
dałem im krainę,
w której wszystkie stworze-
nia pobłogosławiłem”¹³.

Ponieważ problematyka, której doty-
czy wykazana wyżej różnica znaczeń prze-
kładów¹⁴ wykracza poza zakres niniejszej
pracy, nie podejmuję jej dalszej analizy.
W muzułmańskiej literaturze przedmiotu
termin „Ziemi Świętej” geograficznie obej-
muje – wedle różnych interpretacji – „Sy-
rię, Palestynę i dwa miasta w Libanie”¹⁵ lub
„Damaszek, Palestynę, i kawałek Jordanii”,
a także „Lewant” czy „ziemie Jerycho”.
Bez względu na to, która z tych definicji

⁹ *Koran* 9:28, tł. J. Murza Tarak Buczacki, nakładem
Aleksandra Nowoleckiego, Warszawa, 1858, (online) za:
<http://www.planetaislam.com/koran_buczacki.html> ,
[dostęp: 17 maja 2015].

¹⁰ *Koran*, 5:21, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

¹¹ *Koran*, 5:24-25, tł. J. Murza Tarak Buczacki, dz. cyt.

¹² *Koran*, 11:71, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

¹³ *Koran*, 11:71, tł. J. Murza Tarak Buczacki, dz. cyt.

¹⁴ W pierwszym przypadku mowa o ziemi świętej, w drugim
o ludu świętym.

¹⁵ Por. A.Y. ‘Ali, różne przekłady Koranu, Gutenberg Project

jest właściwa, zawsze¹⁶ na terytorium tym mieści się Jerozolima. Jest uważana przez muzułmanów za jedno z trzech głównych świętych miast islamu. W jej przypadku atrybut świętości przestrzeni jest wypadkową bardziej związków tego miasta z prorokami poprzedzającymi nadejście Mahometa, w tym, głównie Jezusem i jego działalnością religijną na tym terytorium, niż z samym Mahometem. Mimo to, w argumentach większości muzułmanów, ważniejszy jest związek miasta „świętego” z islamem, a ściślej – z Wniebowstąpieniem Mahometa. Według Koranu, Mahomet podczas modlitwy w *Al-Aqsa* wstąpił do nieba na swoim cudownym rumaku i mówił bezpośrednio do Boga. Ta podróż do nieba znana jest jako „Nocna podróż”, a samo *Wniebowstąpienie* dla muzułmanów symbolizuje ostateczne zjednoczenie się z Absolutem. Wtedy to przekazano Mahometowi podstawowe zasady islamu, m.in. codzienny obowiązek pięciokrotnego odmawiania modlitwy. W Koranie trzykrotnie wspomina się to wydarzenie, a jedna z sur niesie miano „Podróż nocna”. Tak mówi o Mahometcie, który ją odbył:

„Chwała Temu,
który przeniósł Swojego sługę nocą
z Meczetu Świętego do Meczetu Dalekiego,
którego otoczenie pobłogosławiliśmy,
aby mu pokazać niektóre Nasze znaki.
Zaprawdę, On jest Słyszający, Widzący!”¹⁷

Inaczej tłumaczy ten wyimek Buczacki:

(online), Dostępne w internecie: <<http://www.gutenberg.org/ebooks/16955>>, [dostęp: 17 maja 2015].

¹⁶ Tj. w przypadku przytoczonych cytatów z Koranu.

¹⁷ *Koran*, 17:1, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

„Chwała niech będzie Bogu!
który nocą przewiodł swego sługę
z kościoła Mekki, do kościoła Jerozolimskiego;
którego ścianom błogosławiłem,
aby znalazł w nim znaki mojej potęgi.
Bóg widzi i rozumie wszystko”¹⁸.

Mimo powyższych przekładów, nigdzie w Koranie (w arabskim oryginale) nie znajduje się imienna wzmianka o Jerozolimie – tylko tradycje interpretują zwrot „o dalekim meczecie”, jako świętym miejscu w Jerozolimie lub świętej Jerozolimie jako całości.

Nawiasem mówiąc, w średniowieczu nie wszyscy teologowie muzułmańscy przyjmowali taki właśnie punkt widzenia, niektórzy uważali, że chodzi o meczet położony w Hidżazie. Jedyny koraniczny „ślad” dotyczący Jerozolimy odnosi się do zmiany kierunku modłów (kierując je ostatecznie ku Mekce). Jeśli założymy, iż nazwa „meczet” oznacza tu „miejsce święte”, to mielibyśmy do czynienia z dwoma przestrzeniami *sacrum* w ówczesnym islamie (tj. przed 632 rokiem) – bliskim (Mekka) i odległym (Jerozolima). Według historyków rozumienie odległego miejsca *sacrum* jako Jerozolimy pojawiło się w tradycji muzułmańskiej dopiero pod koniec VII wieku, za Umajjadów. Niektórzy muzułmanie uznają, że wyrażenie to dotyczy po prostu pewnego miejsca w niebie, bo tam udał się Prorok Muhammad. Dziś w powszechnym mniemaniu muzułmanów oraz w wielu legendach i tradycjach, opiewających Nocną podróż, opisyje się rozpoczęcie Wniebowstąpienia jako lot Mahometa na rumaku z kopuły meczetu *Al-Aqsa*. Tymczasem pierwsza, niewielka świątynia muzułmańska w Jerozolimie,

¹⁸ *Koran*, 17:1, tł. J. Murza Tarak Buczacki, dz. cyt.

niosąca te nazwę, została wzniesiona w tym miejscu przez kalifa Umara dopiero w kilka lat po śmierci Mahometa. Sam zaś słynny meczet – zniszczony kilkadziesiąt lat później przez trzęsienie ziemi – Umajjadzi zbudowali dopiero w 705 roku. Budynek podlegał w okresie swoich dziejów kilkakrotnie kapitalnym przebudowom.

Niektórzy badacze muzułmańscy reprezentują inną koncepcję „świętości” Jerozolimy – „Pewne miejsca w Jerozolimie mają podobne związki z Mahometem, ale są uznawane za święte również ze względu na znaczenie tego miasta dla proroków poprzedzających Mahometa, [...]”¹⁹.

Z tej perspektywy Jerozolima nie jest jednorodną przestrzenią *sacrum*, tylko terytorium, na którym rozrzucone są punkty-miejsca mające „święty” charakter dla muzułmanów. Te lokalizacje nie zostały nazwane, ani wymienione, w Koranie. Muzułmanie powszechnie uznają za najświętsze miejsce w Jerozolimie – obok meczetu *Al-Aqsa* – meczet *Kopuła na Skale*.

Innymi słowy święta natura Jerozolimy nie wywodzi się w islamie ze stosownych konstatacji w Koranie. Raczej nie ma natury teologicznej, lecz jest zjawiskiem religijnym o naturze bardziej antropologicznej.

Medyna nosiła wcześniej miano *Jasrib*. Zmiana nazwy podkreślała wyjątkowy charakter grodu: jego związek z Mahometem. Dla muzułmanów Medyna jest miastem, gdzie znalazł w 622 roku schronienie Mahomet wraz ze swoimi towarzyszami. Tu wzniesiono pierwszy meczet, tu stanowiono islam, i tu powstała pierwsza gmina-miasto

muzułmańskie. Świętość Medyny wynika ze sakralności zlokalizowanego tam, w Meczecie Proroka, miejsca pochówku szczątków Mahometa. W tym samym miejscu spoczywają szczątki kalifów Abu Bakra i Umara oraz wielu innych, późniejszych, wybitnych muzułmanów, ale zdaniem wielu wiernych tylko miejsce pochówku Mahometa ma charakter *sacrum*. Pierwotnie meczet ten był częścią domostwa Mahometa, wzniesiony został na jego terenie jako sala modlitewna, bez minaretu, jako otwarta konstrukcja, tj. niezadaszone pomieszczenie. Później meczet ten, i przestrzeń go otaczająca, pełniły różne dodatkowe funkcje – był siedzibą sądu, tu mieściła się pierwsza szkoła religijna. Obecnie zajmuje stukrotnie większą powierzchnię, niż za czasów Mahometa i może pomieścić ok. pół miliona wiernych.

Drugi ważny meczet Medyny to jedna z najstarszych świątyń islamu – Meczet Dwóch Qibli – w nim Mahomet miał otrzymać objawienie polecające mu zmianę kierunku modłów z Jerozolimy na Mekkę. Właśnie dlatego w tym meczecie znajdowały się dwie wnęki wskazujące kierunek modłów. Obecnie, po „renowacjach” Saudów, *wnęka* wskazująca Jerozolimę została usunięta. Koran mówi:

„Widzieliśmy zwrócenie twojej twarzy
ku niebu,

My zaś teraz chcemy zwrócić się w kierunku,
który ciebie zadowoli.

Zwróć więc swoją twarz
w kierunku świętego Meczetu.
I gdziekolwiek się znajdziecie,
zwracajcie się twarzami
w jego kierunku”²⁰.

¹⁹ A. Rashid, *Religious Territory & Islamic Holy Land, Demand Media*, “OPPOSINGVIEWS”, (online). Dostępny w internecie: <<http://people.opposingviews.com/religious-territory-islamic-holy-land-10000.html>>, [dostęp: 18 maja 2015].

²⁰ *Koran*, 2:144, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

I jeszcze wariant przekładu Buczackiego:

„Wszystkie narody, mają swoje miejsca,
 ku którym zwracają swe modły.
 Gdziekolwiek obrócisz się,
 staraj się czynić wszystko to,
 co uznasz najlepszem.
 Bóg was wszystkich kiedyś zgromadzi,
 nic nie ogranicza Jego władzy.
 Skądkolwiek wychodzisz,
 zwracaj twój wzrok ku świątyni Bożej;
 to przykazanie jest poleconem przez Boga,
 który waży sprawy ludzkie.
 Skądkolwiek wychodzisz, zwracaj
 tve oblicze ku tej świątyni,
 w jakimkolwiek miejscu znajdować
 się będziesz,
 zwracaj oczy ku temu świętemu przybytkowi,
 aby inne ludy, nie miały przy-
 czyny ciebie oskarżać.
 Żli tylko, mogą na to odważyć się,
 nie lękaj się ich zgoła; lecz mnie obawiaj się
 i staraj się, abym cię obsypał
 memi dobrodziejstwami
 i był twym przewodnikiem”²¹.

Także w tych koranicznych wypowiedziach nie pada konkretna nazwa miasta.

Medyna, tak jak i Jerozolima, nie została imiennie wymieniona w Koranie jako miejsce święte. Medyna stała się częścią obrzędów związanych z hadżdżem – jak wiadomo Koran nie określa większości rytuałów tego obrzędu, ani całości jego przebiegu. Muzułmanie podczas świętej pielgrzymki wzorują się na postępowaniu Mahometa podczas jego pielgrzymki do Mekki. Mieszkał on podówczas w Medynie, więc po zakończeniu pielgrzymki powrócił do domu

w Medynie, na terenie którego później wzniesiono meczet nazwany Meczetem Proroka. Tam też znalazł miejsce swojego spoczynku po śmierci. Czy podróż z Mekki do Medyny jest zatem obowiązkową częścią obrzędu pielgrzymki, czy też zwyczajowym, pragmatycznym wymiarem peregrynacji do grobu Mahometa, przy okazji pobytu w Mekce? Oficjalna wykładnia nie uznaje wizyty w Medynie za etap pielgrzymki, ale co roku miliony muzułmańskich pątników odwiedzają Meczet Proroka w Medynie, uważając, iż Medyna jest drugim świętym miastem islamu.

Nazwa *Jasrib* pojawia się w Koranie:

„I powiedziała jedna frakcja spośród nich:
 «O mieszkańcy Jasribu!
 Nie ma tu dla was miejsca,
 wracajcie!»”²²

Ten sam akapit Buczacki przełożył w sposób zbliżony:

„Synowie Jatriby!
 wołali oni,
 nie ma tu dla was schronienia,
 wracajcie napowrót”²³.

Nie ma tu wzmianek o świętości, ani o ekskluzywizmie świętej przestrzeni Medyny (w znaczeniu zakazu wstępu dla innowierców).

Mekka – dla większości muzułmanów najświętsze miasto świata. A jej najbardziej świętym centrum, prawdziwym *axis mundi* świata islamu, jest *Al-Ka'ba*. Wedle tradycji została zbudowana w miejscu, gdzie Abraham chciał złożyć w ofierze brata Izaaka

²¹ *Koran*, 2:143–145, tł. J. Murza Tarak Buczacki, dz. cyt.

²² *Koran*, 33:13, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

²³ *Koran*, 33:13, tł. J. Murza Tarak Buczacki, dz. cyt.

– Izmaela. *Al-Ka'be* wzniesli właśnie Abraham i Izmael, wokół „czarnego kamienia”, meteorytu, który muzułmanie powszechnie uznają za zesłany Abrahamowi z nieba. Przestrzeń *Al-Ka'by* stanowi bezpośrednią, świętą granicę pomiędzy niebem a ziemią, jest kontynuacją niebiańskiego sacrum na ziemi. *Al-Ka'ba* była kilkakrotnie niszczone i odbudowywana w okresie od narodzin Mahometa po dzień dzisiejszy, a nawet Czarny Kamień został co najmniej dwukrotnie wykradzony z Mekki, ale nie ma to wpływu na przestrzeń samego sacrum – jest nią bryła *Al-Ka'by*, dookoła której skonstruowano najświętszy z wszystkich meczetów – Święty Meczet. Według muzułmanów w Koranie *Al-Ka'ba* jest często wzmiankowana, zwykle nazywana bywa tam „domem” (al-bajt), czasami „świętym domem” lub „starożytnym domem”:

„I oto uczyniliśmy ten Dom miejscem nawiedzania i miejscem bezpiecznym. I weźcie sobie jako miejsce modlitwy stację Abrahama.

Zawarliśmy przymierze z Abrahamem i Isma'ilem:

«Oczyśćcie Mój Dom dla odprawiających okrzęzenia,
dla tych, którzy pozostają w medytacji,
i dla tych, którzy się pochylają
i wybijają pokłony»²⁴.

W tłumaczeniu Buczackiego ten akapit to wers 119 tejże sury:

„Postanowiłem dom święty,
aby był schronieniem i ucieczką dla ludzi;
rzekłem: niech miejsce Abrahama,

będzie miejscem modlitwy.

Zawarłem przymierze z Abrahamem i Izmaelem, oczyśćcie mój kościół z bałwanów,
dla tych, którzy przyjdą obchodzić go i tych,
którzy wchodzić będą wewnątrz dla modlitwy i pokłonów»²⁵.

Podobnie w surze *Rodzina Imrana* werset 96–97 stanowią:

„Zaprawdę, pierwszy Dom który został ustanowiony dla ludzi, to ten, który jest w Bakka – błogosławiony,
– droga prosta dla światów.
W nim są znaki jasne
– miejsce, gdzie stał Abraham a kto wszedł do niego, był bezpieczny.
Na ludziach ciąży obowiązek względem Boga – na tych, którzy mają ku temu środki – odprawienia pielgrzymki do tego Domu.
A kto nie wierzy...
zaprawdę, Bóg jest bogaty,
ponad światami!”²⁶

W tłumaczeniu Buczackiego numeracja ajatów jest odmienna, to werset 90–91:

„Pierwszy kościół poświęcony Bogu jest w Bekce.
Kościół błogosławiony, Przybytek,
gdzie jaśnieje światło prawdziwe.
Miejsce to święte obfite jest w cuda,
tu się zatrzymał Abraham;
ono stało się ucieczką ludów,
wszyscy którzy tam się dostać mogą,
przybywać powinni dla oddania hołdu Przedwiecznemu.”²⁷

²⁵ *Koran*, 2:119, tł. J. Murza Tarak Buczacki, dz. cyt.

²⁶ *Koran*, 3:96–97, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

²⁷ *Koran*, 3:90–91, tł. J. Murza Tarak Buczacki, dz. cyt.

²⁴ *Koran*, 2:125, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

W surze *Stół zastawiony*, w ajacie drugim mowa o „świętym domu”:

„Nie znieważajcie symbolów kultu Boga ani miesiąca świętego, ani ofiar zwierząt, ani też wieńców, ani zdążających do świętego Domu, którzy poszukują łaski i zadowolenia od swego Pana”²⁸.

Buczacki w przekładzie tego samego fragmentu użył określenia „miejsc poświęconych Bogu”:

„Strzeżcie się skażenia miejsc poświęconych Bogu i miesiąca świętego, ofiar i ich ozdób. Szanujcie Pielgrzymów i tych, którzy szukają wspomnienia i dobrodziejstw Pana”²⁹.

W surze *Abraham* znajduje się wyrażenie „święty dom”, również uznawane za określenie *Al-Ka’ba*:

„Oto osiedliłem część mojego potomstwa w dolinie nieurodzajnej, obok Twego świętego Domu”³⁰.

U Buczackiego to ajat 40:

„Panie! umieściłem połowę rodziny mojej na równinie nie płodnej, blisko Tego świętego mieszkania, [...]”³¹.

Ostatnim tu cytowanym określeniem jest „starożytny dom”:

„Potem niech skończą ze swoim zaniedbaniem, niech wypełnią całkowicie swoje śluby i niech dokonają okrążeń wokół dawnego Domu”³².

Chociaż u Buczackiego zwrot ten sformułowano jako „dawny dom”, to jest to wyraźnie synonim:

„Potem niech skończą ze swoim zaniedbaniem, niech wypełnią całkowicie swoje śluby i niech dokonają okrążeń wokół dawnego Domu”³³.

W surze *Rodzina Imrana* Koran deklaruje, że *Al-Ka’ba* jest „pierwszym Domem” ustanowionym dla ludzi. Wyrażenie to było przedmiotem wielu sporów wśród komentatorów Koranu – przeważał pogląd, że *Al-Ka’ba* stanowi pierwszy dom dla kultu Jedyne Boga, tj. jest świątynią:

„Zaprawdę, pierwszy Dom który został ustanowiony dla ludzi, to ten, który jest w Bakka [...]”³⁴.

Cytat ten znajduje się już powyżej, więc nie przytaczam go ani w tłumaczeniu Buczackiego, ani w całości. Fragment tu przywołany zawiera toponim „Bakka” – obecnie w świecie islamu powszechnie uznaje się, że „Bakka” to „Mekka”, ale nie zawsze tak było, a współczesny historyk brytyjski Tom Holland sformułował – kontrowersyjną i krytykowaną, ale intrygującą – tezę, iż to nazwa sanktuarium znajdującego się

²⁸ *Koran*, 5:2, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

²⁹ *Koran*, 5:2, tł. J. Murza Tarak Buczacki, dz. cyt.

³⁰ *Koran*, 14:37, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

³¹ *Koran*, 14:40, tł. J. Murza Tarak Buczacki, dz. cyt.

³² *Koran*, 22:29, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

³³ *Koran*, 22:29, tł. J. Murza Tarak Buczacki, dz. cyt.

³⁴ *Koran*, 3:96-97, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

na północ od Mekki, w pobliżu ówczesnej granicy z Bizancjum³⁵. Ponieważ sama metodologia właściwego odczytania Koranu (m. in. „kropkowania”) jest w świecie nauki dyskutowana (np. w pracy *The Syro-Aramaic Reading of the Koran: A Contribution to the Decoding of the Language of the Koran*³⁶, wydanej przez autora ukrywającego się pod pseudonimem Christoph Luxenberga, której wydanie angielskie ukazało się w 2007 roku), nie należy *a priori* odrzucać założeń hipotezy Hollanda: niewykluczony jest brak tożsamości Bakki i Mekki. Mahomet był mieszkańcem Mekki, nie jest możliwe, aby mógł pomylić słowa przekazu, trudno też uznać, że później, kiedy zapisywano jego objawienie, nie rozróżniano tych nazw, a jednak w Koranie znajduje się – najwidoczniej wierny – przekaz słów objawionych: Bakka. Implikacje wynikające z takiego faktu, tj. istnienia dwóch równie świętych miejsc islamu – centrów kultu (bo dzięki pielgrzymce Mahometa do Mekki jej sakralny charakter nie ulega wątpliwości), mogą być zaskakujące.

Mekka jako nieodzowny element jednego z pięciu dogmatów islamu: obowiązku odbywania pielgrzymki, stała się sanktuarium, do którego każdy muzułmanin powinien chociaż raz w życiu odbyć peregrynację. Jest ona niewątpliwie terytorium świętym, także przez związek z Mahometem: tu się narodził, doznał pierwszych objawień, przekazanych mu przez archanioła Gabriela. Mekka jest miejscem świętym, bo w jej kierunku muszą modlić się wszyscy muzułmanie. Sercem tego *sacrum* jest Święty

Meczet, największa świątynia muzułmańska na świecie. Jego serce, najświętsze centrum, to *Al-Ka'ba*, uważana przez wiernych za najświętsze miejsce na Ziemi. Koran:

„Bóg uczynił Kabę Domem świętym
wzniesionym dla ludzi;
i miesiąc święty,
i ofiary ze zwierząt,
i wieńce;
abyście wiedzieli, że Bóg wie dobrze,
co jest w niebiosach i co jest na ziemi,
i że Bóg o każdej rzeczy jest wszechwiedzący!”³⁷

U Buczackiego numeracja ajatu jest inna, ale treść w zakresie tu nas interesującym jest tożsama:

„Bóg odbudował Kaabę,
iżby była przytułkiem dla ludzi,
On ustanowił miesiące święte, ofiary, ozdoby,
iżbyście znali iż On wie o wszystkim,
co jest na niebie i ziemi i,
że Jego mądrość jest nieskończona;
pamiętajcie, że zemsta w Jego jest ręku,
lecz On pobożający i miłosierny”³⁸.

Ziemia święta (Mekka) i świątynia-dom Boga (*Al-Ka'ba*) pełniły i pełnią funkcję azylu i schronienia:

„Czyż nie widzieli,
że uczyniliśmy sanktuarium miejscem bezpiecznym,
podczas gdy ludzie wokół nich są rabowani?
Czyżby oni wierzyli w fałsz,
a nie wierzyli w dobroć Boga?”³⁹

³⁵ Por. T. Holland, *In the Shadow of the Sword: The Birth of Islam and the Rise of the Global Arab Empire*, Little, Brown Book Group, 2013.

³⁶ Ch. Luxenberg, *Die syro-aramäische Lesart des Koran: Ein Beitrag zur Entschlüsselung der Koransprache*, 2000.

³⁷ *Koran*, 5:97, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

³⁸ *Koran*, 5:97, tł. J. Murza Tarak Buczacki, dz. cyt.

³⁹ *Koran*, 29:67, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

„Czyż nie widzieli jakie bezpieczne schronienie
dałem im wtenczas, gdy obok
nich ludzie ginęli?

Czyż będą wierzyć kłamstwom?

Czyż zaprzeczać będę, łaskom nieba?⁴⁰

Jak już wyżej pisałem, Mekka, to *axis mundi* muzułmanów: „Każda święta przestrzeń posiada swoje centrum, środek, przez które przebiega oś świata (*axis mundi*), przez którą kontakt z niebem jest ciągły i nieprzerwalny. Środek jest więc miejscem największego natężenia świętości, hierofanią, czyli jej objawieniem⁴¹. Tam, gdzie kończy się przestrzeń *sacrum*, zaczynał się „[...] inny świat, który był nieznany i niezrozumiały, różny od „swojej” przestrzeni⁴². W Mekce objawiono dziewięćdziesiąt sur⁴³. Współcześnie nadal podejmuje się wysiłki, aby „dodać” nowe wymiary świątecznej wyjątkowości Mekki – np. 21 kwietnia 2008 roku w stolicy Kataru odbyła się konferencja pt. *Mekka: centrum Ziemi, teoria i praktyka*, na której szajch Jusuf Al-Qaradawi zaproponował nowy standard czasu międzynarodowego: *Czas Mekki* (muzułmański odpowiednik *Czasu Greenwich*).

Mekka od 1924 roku pozostaje pod władzą rodu Saudów, a od 1932 roku

⁴⁰ *Koran*, 29:67, tł. J. Murza Tarak Buczański, dz. cyt.

⁴¹ M. Sulima, *Symboliczne przestrzenie domu*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej. Architektura”, z. 20/2007, s. 83.

⁴² M. Sulima, *Miejsca swoje i miejsca obce w przestrzeni domowej w wierzeniach religijnych*, „Architecturae et artibus”, 1/2009, s. 69.

⁴³ Wg Theodora Nöldeke to sury numer: 96, 74, 111, 106, 108, 104, 107, 102, 105, 92, 90, 94, 93, 97, 86, 91, 80, 68, 87, 95, 103, 85, 73, 101, 99, 82, 81, 53, 84, 100, 79, 77, 78, 88, 89, 75, 83, 69, 51, 52, 56, 70, 55, 112, 109, 113, 114, 1, 54, 37, 71, 76, 44, 50, 20, 26, 15, 19, 38, 36, 43, 72, 67, 23, 21, 25, 17, 27, 18, 32, 41, 45, 16, 30, 11, 14, 12, 40, 28, 39, 29, 31, 42, 10, 34, 35, 7, 46, 6, 13 (podane w porządku chronologicznym).

jest miastem w Królestwie Arabii Saudyjskiej, z wszystkimi religijnymi i politycznymi tego konsekwencjami. Islam ma tu wymiar wahabistyczny.

Na autostradzie Dżidda-Mekka umieszczono symboliczną „Bramę Koranu” – to granica, której nie wolno przekraczać nie-muzułmanom. Już przed panowaniem Saudów, na terytorium Mekki obowiązywał zwyczajowy zakaz pobytu innowierców, ale po opowaniu miasta i przyległych ziem przez wahabitów stał się on wysoce restrykcyjny.

Koran konstatuje, że już w czasach Abrahama „Dom” był świętym miejscem dla wszystkich, a sam Abraham miał tam głosić pielgrzymkę dla całej ludzkości:

„I oto przygotowaliśmy dla Abrahama
miejsce Domu:

«Nie będziesz Mi dodawał niczego za współtowarzyszy!

Oczyść Mój Dom dla tych,

którzy dopełniają okrążeń,

i dla tych, którzy stoja,

i dla tych, którzy się skłaniają

i którzy wybijają pokłony!

I ogłoś wśród ludzi pielgrzymkę:

oni przyjdą do ciebie pieszo

lub na wszelkiego rodzaju wysmukłych wierzchołkach;

oni przybędą z każdego głębokiego jaru,

aby świadczyć o doznanych dobrodziejstwach,

aby wspominać imię Boga w dni oznaczone,

nad tym zwierzęciem spośród trzód,

jakim ich obdarzyliśmy:

Jedzcie i nakarmcie nimi

nieszczęśliwych, biednych!»⁴⁴

W przekładzie Buczańskiego brzmi

⁴⁴ *Koran*, 22:26–28, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

to bardziej dobitnie:

„Niewierni, którzy odwodzą wierz-
nych od Boskiej drogi,
i od świątyni którą wszyscy ludzie
tak cudzoziemcy jak i mieszkań-
cy Mekki nawiedzać powinni.
I ci którzyby ją znieważać chcieli,
doświadczą srogości kar Boga.
Kiedy Abrahamowi dałem za przytułek miejsce,
na którym stoi kościół święty,
zaleciłem mu iżby tam żadne-
go nie ścierpiał bałwana,
iżby oczyścił to miejsce dla wiernych,
którzy je obchodzić będą,
i w niem modlić się, kłaniając się Panu.
Ogłoś ludom świętą pielgrzymkę,
niech ją odbywają pieszo lub na wielbłądach
niech się schodzą z najdalszych krajów.
Zobaczą ile stąd korzyści odniosą.
W dniu oznaczone dziękować będą Panu,
który im pozwala pożywać mięso trzód swoich.
Pożywajcie je i nasycacie ubogich.
Zrzućcie z siebie wszelką nie-
czystość zewnętrzną,
dopełnijcie swych ślubów i
obchodźcie w koło starożytny dom”⁴⁵.

Koraniczny ekskluzywizm przestrzeni
świętej dotyczy jednoznacznie:

1. przestrzeni świątyni (wg muzułmanów
domyślnie – Świętego Meczetu),
2. pogan (bałwochwalców):
„Nie godzi się bałwochwalcom,
aby odwiedzali świątynie Boga,
dając świadectwo niewiary
przeciwko samym sobie.
Działania takich ludzi są daremne.
Oni będą przebywać w ogniu na wieki.
I będzie odwiedzać świątynie Boga tylko:

ten, kto wierzy w Boga i w Dzień Ostatni;
ten, kto odprawia modlitwę;
ten, kto daje jałmużnę;
ten, kto obawia się tylko Boga:
Być może tacy będą w liczbie pro-
wadzonych drogą prostą!”⁴⁶

W tekście polskim pióra Buczackiego jesz-
cze wyraźniej brzmi zachęta dla monote-
istów, aby przekraczali progi świątyni islamu:

„Zakazanem powinno być niewiernym,
wniście do przybytku świętego;
bo niedowiarstwo które wyznają,
czyni ich tego niegodnymi,
próżne są ich uczynki,
ogień będzie im wiecznem mieszkaniem.
Lecz ci, którzy wierzą w Boga
i w dzień ostateczny
odprawiają modlitwę i płacą dań świętą
a nie mają innej bojaźni prócz Boga,
zwiedzać będą Jego kościół,
znajdą może drogę zbawienia”⁴⁷.

Tymczasem rząd Arabii Saudyjskiej, która
kontroluje dostęp do miejsc świętych, zdecy-
dował się objąć oba miasta w całości ścisłym
zakazem pobytu dla innowierców. Całkowi-
ty zakaz wstępu do obu miast i strefy je ot-
aczającej jest niczym nie umotywowany – na-
wet wysuwana przez władze kwestia zapew-
nienia bezpieczeństwa pielgrzymów jest tylko
pretekstem, ponieważ zakaz dotyczy okresu
całego roku, a nie tylko miesiąca hadżdżu.

Zatem, jak widać wyżej, brak jest zapi-
sów w Koranie dotyczących/stanowiących
„świętą istotę” tych trzech miast świętych
dla muzułmanów. Nawet glosy sunny (nie
badane tutaj), i to w większości przypadków

⁴⁵ *Koran*, 22:26–28, tł. J. Murza Tarak Buczacki, dz. cyt.

⁴⁶ *Koran*, 9:17–18, tł. J. Bielawski, dz. cyt.

⁴⁷ *Koran*, 9:17–18, tł. J. Murza Tarak Buczacki, dz. cyt.

pośrednio, nie przesądzają autorytatywnie o „świętości” całych przestrzeni wspomnianych miast – strefy *sacrum* dotyczą wyłącznie świątyń, niezależnie od tego, czy mamy na myśli konkretny dom boży (*Al-Ka'be*, Święty Meczet, Meczet Proroka, itp.) Można stwierdzić, iż dziś sakralna natura przestrzeni Mekki i Medyny, wraz z terytoriami je otaczającymi, ma naturę antropologiczną, a nawet – wyraźny wymiar polityczny, tj. wynika z administracyjnej decyzji władz Arabii Saudyjskiej, która wytyczyła jej granice, i jest próbą nadania ekskluzywistycznego charakteru temu *sacrum*.

Mekkę i Medynę oraz ich świątynie możemy postrzegać jako formy obecności przeszłości w teraźniejszości – *lieux de memoire* – co w istocie jest prawdziwą przyczyną ich sakralnej natury. Chciałbym podkreślić, że mam na myśli definicję tego terminu (*lieux de memoire*) opracowaną przez Andrzeja Szpocińskiego: «Chcąc uchwycić specyfikę propozycji Nory formułowanych w jego wczesnych pismach (początek lat siedemdziesiątych), *lieux de memoire* należałoby raczej tłumaczyć jako „miejsca wspomniania”, „miejsca wspomnień”, a najlepiej „**miejsca, w których się wspomina**”⁴⁸, a nie – „miejsca pamięci”⁴⁹. Są to, jak to ujął Bohdan Jałowiecki, miejsca „charyzmatycznie oznaczone”⁵⁰. Charakteryzuje je przestrzeń anizotropowa – zdominowana wertykalnie, *dostownie* zwrócona ku Bogu, i chociaż jej „ziemskie” granice są zinstytucjonalizowane,

to mają naturę efemeryczną, abstrakcyjną i symboliczną – przecież w domu każdego muzułmanina znajduje się dywanik, zwrócony podczas rytuałów modlitewnych ku Mekce, ku tej przestrzeni *sacrum*, której niewidzialna granica, w czasie modłów, jakby przesuwana się, wchłaniając prostokąt dywanika modlitewnego we własny, wewnętrzny obszar. Ten zaś jest charyzmatycznieznaczony świętością przez związki z Mahometem, dziejami islamu, działalnością innych proroków, i – co niemniej ważne – uznawany za święty przez wewnętrzne, powszechne przekonanie muzułmanów.

Wszystkie trzy omawiane przestrzenie publiczne odgrywają ważką, centralną rolę w życiu duchowym muzułmanów oraz w ich życiu społecznym. Chociaż są to terytoria wspólne, to w przypadku Mekki i Medyny jest to „wspólność” limitowana: ma charakter zamknięty, niedostępny dla innowierców. Aczkolwiek są to konkretne, przestrzenne, realne formy *sacrum*, mają też swój niewidzialny, wertykalny wymiar, łączący je z boskością i życiem pośmiertnym. Wszystkie te trzy wymiary *sacrum* jednoznacznie są podporządkowane czwartemu: czasowi – miesiącowi pielgrzymki, godzinom pięciokrotnych, codziennych modlitw, piątkowym nabożeństwom – właśnie wtedy wierni przenoszą się myślą i duchem, a niekiedy i ciałem, do Mekki, do miejsca, gdzie to, co ludzkie, styka się z tym, co boskie.

⁴⁸ Wytłuszczenie moje.

⁴⁹ A. Szpociński, *Miejsca pamięci (lieux de memoire)*, „Second Texts (Teksty Drugie)”, 4/2008, s. 12, (online). Dostępny w internecie: <www.cceol.com>, [dostęp: 19 maja 2015].

⁵⁰ B. Jałowiecki, *Przestrzeń jako pamięć*, „Studia Socjologiczne”, 2/1985.

BIBLIOGRAFIA

- Dakake, M.M., *Human Contention and Divine Argument, Faith and Truth in the Qur'anic Story of Abraham*, [w:] *Crisis, Call, and Leadership in the Abrahamic Traditions*, red. P. Ochs, W.S. Johnson, Palgrave Macmillan, London 2009.
- Dakake, M.M., *Sacred Land in the Qur'an and Hadith and Its Symbolic and Eschatological Significance*, Ed. Society for Scriptural Reasoning, 2011, [online], [dostęp 21 marzec 2015]. Dostępny w internecie: <<http://jsr.shanti.virginia.edu/vol-10-no-1-august-2011-people-and-places/sacred-land-in-the-quran-and-hadith-and-its-symbolic-and-eschatological-significance/>>.
- Eliade, M., *Sacrum i profanum*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 1996.
- Holland, Cf. T., *In the Shadow of the Sword: The Birth of Islam and the Rise of the Global Arab Empire*, Brown Book Group, Little 2013.
- Jałowicki, B., *Przestrzeń jako pamięć*, „*Studia Socjologiczne*” 1985, No 2.
- Koran*, Gutenberg Project, [online], [dostęp: 17 maja 2015]. Dostępny w internecie: <<http://www.gutenberg.org/ebooks/16955>>.
- Koran*, przeł. J. Bielawski, PIW, Warszawa 1986.
- Koran*, przeł. J. Murza Tarak Buczacki, nakładem Aleksandra Nowoleckiego, Warszawa 1858, [online], [dostęp: 17 maja 2015]. Dostępny w internecie: <http://www.planetaislam.com/koran_buczacki.html>.
- Luxenberg, Ch., *Die syro-aramäische Lesart des Koran: Ein Beitrag zur Entschlüsselung der Koransprache*, Hans Schiler, Berlin 2000.
- Rashid, A., *Religious Territory & Islamic Holy Land, Demand Media*, “OPPOSINGVIEWS”, [online], [dostęp: 18 maja 2015]. Dostępny w internecie: <<http://people.opposingviews.com/religious-territory-islamic-holy-land-10000.html>>.
- Sulima, M., *Miejsca swoje i miejsca obce w przestrzeni domowej w wierzeniach religijnych*, „*Architecturae et artibus*” 2009, No 1, s. 67–76.
- Sulima, M., *Symboliczne przestrzenie domu*, „*Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej. Architektura*” 2007, No 20.
- Szpociński, A., *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „*Second Texts (Teksty Drugie)*” 2008, No 4, [online], [dostęp: 19 maja 2015]. Dostępny w internecie: <www.ceeol.com>.
- Uniwersytet Al-Azhar*, nr 1754, s. 55, [online], [dostęp: 17 maja 2015]. Dostępny w internecie: <<http://islamqa.info/en/11669>>.
- Zwemer, S.M., *Al Haramain. Mecca and Medina*, “*The Muslim World*” 1947, No 37, s. 7–15.

An attempt to characterize sacred space in Sunni Islam

(summary)

The author reports the results of research and opinions of several scientists regarding the specifics of the sacred space of the three cities of the saints of Islam (Mecca, Medina, Jerusalem) based on the term sacred defined by M. Eliade. They confirm the anthropological and not the dogmatic nature of these sacred ones today, including their contemporary dimension and political implications.

Keywords: sacrum, islam, sunni, Mecca, Medina, Jerusalem

ZBIGNIEW LANDOWSKI: dr arabistyki, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego, specjalizuje się w badaniach nad islamem, muzułmańską Azją Środkową i politycznym wymiarem islamu współczesnego. Adiunkt Instytutu Historii UG. Tłumacz literacki i audiowizualny. Autor książek: *Sufizm*, *Leksykon świata arabskiego* oraz *Islam – nurty, odłamy*. Przetłumaczył m.in. *Afaf Lutfi As-Sajjid Marsot*, *Historia Egiptu*, *Z dziejów Polaków w Kazachstanie: 1936–1956*.